
DOI: 10.21005/pif.2024.60.E-02

CULTURAL HERITAGE AND AESTHETIC VALUE OF THE FOREST IN FOREST MEMORIAL LANDSCAPES OF THE POMERANIAN CRIME OF 1939

DZIEDZICTWO KULTUROWE I WARTOŚĆ ESTETYCZNA LASU W LEŚNYCH KRAJOBRAZACH PAMIĘCI ZBRODNI POMORSKIEJ 1939 ROKU

Elżbieta Ostasz

MSE Landscape Arch

Author's Orcid number: 0009-0005-9655-3789

Forest Research Institute, Doctoral Studies
Sękocin Stary, gmina Raszyn, Poland

ABSTRACT

This paper presents the results of the study on the heritage value of 85 forest memory sites of the Pomeranian Crime of 1939. Almost all of the areas surveyed were found to be characterised by high or outstanding historic and intangible value, while aesthetic value was found to be the lowest of all the values included in the analysis. The author discussed the relationship between the aesthetic value of the forest, the value of cultural heritage and forest management methods in cultural landscapes under State Forests administration.

Key words: forest aesthetic value, forest landscape, heritage value

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono wyniki badań nad wartością dziedzictwa kultury 85 leśnych miejsc pamięci Zbrodni Pomorskiej 1939 roku. Stwierdzono, że niemal wszystkie obszary charakteryzuje wysoka lub wybitna wartość historyczna i niematerialna, natomiast walory estetyczne charakteryzują się najniższym poziomem spośród wszystkich wartości objętych analizą. Autorka omówiła relacje zachodzące pomiędzy wartością estetyczną lasu, wartością dziedzictwa kultury i metodami zagospodarowania i hodowli lasu w krajobrazach kulturowych administrowanych przez Lasy Państwowe.

Słowa kluczowe: krajobraz leśny, wartość dziedzictwa, wartość estetyczna lasu

1. INTRODUCTION

The forests of Pomerania and Kuyavia include not only areas invaluable for their natural qualities, but also numerous sites and landscapes of outstanding cultural meaning. Prominent, although not the best known or the most protected among these are sites and landscapes associated with World War II - fortifications, areas of activities of secret military organisations, landscapes of the Third Reich's armaments industry, as well as war crime sites and graves of victims.

The Pomeranian Crime of 1939 was the first crime of genocide committed by the Germans during the Second World War. It also constituted the first chapter in the extermination of the population of the former Pomeranian Voivodeship, a region in northern Poland that was to become a 'racially pure' part of West Prussia and was therefore subjected to ruthless Germanisation. According to estimates by historians from the Institute of National Remembrance, from the first days of the war until the end of 1939, the Germans murdered at least 35,000 civilian inhabitants of Pomerania. The actual number of victims is, however, impossible to determine. The perpetrators of the crimes were mainly members of the *Einsatzgruppen* which were part of the *Schutzstaffel* (SS) and ethnic Germans living in Pomerania who were affiliated with the *Volksdeutscher Selbstschutz Westpreussen*. As part of the 'Intelligenzaktion', people considered to be the 'leadership layer' of Polish society (German: *die polnische Führungsschicht*) were executed. A separate group subjected to extermination were disabled and mentally ill. In addition to the Polish population, Jews, Roma and Germans were also victims of the Nazi crimes in Pomerania. To date, approximately 400 sites of the Pomeranian Crime of 1939 have been identified (Wardzyńska 2009, p.7; Mazanowska, Ceran, Przegiętka 2021, pp.15-115; Kobiąłka et al. 2024, p. 473-477). More than 20 per cent of them are located on 85 forested areas managed by the State Forest Holding 'State Forests', within the boundaries of 29 forest districts subordinate to the Regional Directorates of State Forests in Gdańsk and Toruń.

Fig. 1. Sculpture of an angel by sculptor Tomasz Sobisz on the grave of murdered children in the Piasnickie Forests in Wejherowo Forest District, photo by Marek Jasiński. Source: Museum of Piasnica in Wejherowo

Ryc. 1. Rzeźba anioła autorstwa artysty rzeźbiarza Tomasza Sobisza na grobie zamordowanych dzieci w Lasach Piasnickich w Nadleśnictwie Wejherowo, zdj. Marek Jasiński. Źródło: Muzeum Piasnickie w Wejherowie

Other sites of the Pomeranian Crime of 1939 include: former German detention centres and camps, fields and meadows, ditches and ravines, community parks, Jewish and Roman Catholic cemeteries as well as gravel pits (Ceran, Mazanowska, Tomkiewicz 2018, pp. 18-19).

The first actions concerning the commemoration of the burial sites were taken in secret by the local inhabitants and the families of the victims already during the war. These activities consisted, among other things, of cutting the sign of the cross in the bark of the trees growing near the camouflaged graves or of laying stones on them. Exhumations and official burials were only possible after the Germans left Pomerania in 1945. Preparations then began to permanently mark the graves in the Pomeranian forests and to build memorials (Kubicki 2023, p. 145). The first monuments and cemeteries were erected back in the 1940s. (Fig.2). Today, more than 80 years after the crimes, in many forests the old forms of commemoration are being renovated. New monuments are also being erected, such as those in the Szpęgawski Forest (2019) and monuments on mass graves in the Piaśnickie Forests (2023).

Fig. 2. One of the graves in the Piaśnickie Forests during the ceremony. Date and author: unknown.

Source: Museum of Piasnica in Wejherowo

Ryc. 2. Jedna z mogił w Lasach Piaśnickich podczas uroczystości. Data wykonania i autor: nieznanne. Źródło: Muzeum Piaśnickie w Wejherowie

Cultural landscapes located in forest areas administered by the State Forests are only part of the resources managed by this organisation. The management of cultural heritage in forests is carried out within the framework of multifunctional forest management, which pursues economic, ecological and social objectives, including cultural ones. Forest Management Plans, documents which are the basis for management and protection activities within forest districts, include guidelines for the protection of historical monuments, as well as the accompanying vegetation. Several forest management plans in force in the study area indicate the need to protect ancient trees accompanying memorials. These are the only specific guidelines that address the aesthetic aspect of silviculture in the study landscapes.

Is the aesthetic value important in forest areas of cultural significance? The silvicultural principles in force in Polish woodlands support the increase of species and structural diversity of forest stands.

This diversity not only contributes to the resilience of forest ecosystems and their natural abundance, but is also in line with society's preference for the aesthetic value of the forest. The identification of these preferences and the formulation of forest landscape management principles based on them are driven mainly by the recreational function of the forest (Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe 2023, pp. 15-23). Do these principles serve to preserve the cultural heritage value of historically significant forests? The aesthetic value of the forest in historic landscapes, as well as the effects of its inclusion in the process of forest landscape management in Poland, have not yet been the subject of scientific inquiry.

2. MATERIALS AND METHODS

The research area included the forests of Vistula Pomerania and Kuyavia in northern Poland, located within the boundaries of the Regional Directorates of State Forests in Gdańsk and Toruń. In the first stage of the work, the exact location of the sites of the Pomeranian Crime of 1939 in the forests of the region was determined. The basis for this were the resources of the National Institute of Cultural Heritage and the Bureau for Forest Management and Geodesy, as well as: materials made available by the General Directorate of State Forests in Warsaw, Nature Protection Programmes being a part of the Forest Management Plans of all the forest districts in the region, records of graves and war cemeteries of the Kujawsko-Pomorskie and Pomorskie voivodships made available by the voivodship offices. The data obtained were supplemented with information available in publications of the Institute of National Remembrance. The next stage of work involved a detailed analysis of forest management and level of protection. The final stage involved carrying out an assessment of the cultural heritage value of each area. Following Tadeusz M. Witwicki, it was assumed that this value is the sum of historical, scientific, intangible, aesthetic and technical value. The rating of each value was expressed on a five-point scale of 0-4, with 0 indicating no value and 4 indicating outstanding or unique value (Tab.1.).

The method used was based on the architectural monument value assessment form (Witwicki 2007, pp. 96-97), which was adapted to the specifics of the assessment of forest memorial landscapes on the basis of research in protection and conservation of monuments (Szymgin 2018, pp. 173-174), protection of cultural landscape and landscape architecture (Bogdanowski, 1976) and forestry (Gwiazdowicz, Wiśniewski 2014, pp. 318-321).

It was assumed that the highest aesthetic value is demonstrated by objects of outstanding artistic merit that reflect their era, as well as fragments of the landscape planned in a functional way, with a well-thought composition of landscape interiors and places of outstanding aesthetic impact (Witwicki, 2007, p.87). With regard to the aesthetic evaluation of the forest stands themselves, it has been assumed that a particularly high aesthetic value is characterised by forest communities with a diverse species structure and higher biodiversity, as well as those in which the smallest possible area of management is applied (Gwiazdowicz, Wiśniewski, 2014, p.320-321, Dudek, 2017, p.245), which are used in a particularly thoughtful and non-schematic manner.

The role of nature in landscapes of memory, according to many researchers, is complex since, on the one hand, natural elements soften the drama of human-created forms and, on the other hand, help to enhance the effect of the sublime (Taborska, 2019, p.37,43,55,235,243). Therefore, the assessment carried out does not take into account the value of aesthetic emotions as extremely subjective and variable ones. The assessment carried out did not take into account the historical aesthetic features of the forest as well, which were considered to be intrinsic values - the historical forest has value in itself. The historic features of the forest have an authenticity value that overrides the aesthetic values.

Tab. 1. Criteria for assessing the heritage value of sites of Pomeranian Crime of 1939 in the forests of Pomerania and Kuyavia administered by the Regional Directorates of State Forests in Gdańsk and Toruń (source: author based on Witwicki, 2007)

Subject of the evaluation	Evaluation	Description
Historical value	Witness to history (0), Testimony to history (1), Important document of history (2), Outstanding document of history (3), Monument to history (4)	The evaluation is the resultant of the following values: integrity, authenticity, value as the historical document
Scientific value	None (0), Low (1), High (2), Outstanding (3), Unique (4)	The evaluation is the resultant of the following values: value of the witness/document, validity of the subject matter, didactic value
Intangible asset	None (0), Low (1), High (2), Outstanding (3), Unique (4)	The evaluation is the resultant of the following values: value as a symbol, the value as a document of events important for the identity of the region, value of the tradition of a place
Aesthetic value	None (0), Low (1), High (2), Outstanding (3), Unique (4)	The evaluation is the resultant of the following values: artistic value of forms of commemoration, the aesthetic value of the forest stand, landscape composition value, aesthetic value of the infrastructure
Technical value	None (0), Low (1), High (2), Outstanding (3), Unique (4)	The evaluation is the resultant of the following values: technical value of forms of commemoration, the forest stand's health value, technical value of infrastructure

The final stage of the research was the analysis and interpretation of the results.

3. LANDSCAPES OF THE POMERANIAN CRIME OF 1939 IN THE STATE FORESTS

Research carried out between 2023 and 2024 has shown that around 20 per cent of the more than 400 sites related to the Pomeranian Crime of 1939 are located within the 85 forest complexes currently managed by the State Forests (Fig. 4). A common feature of these forest landscapes is their location, which was not accidental - according to the guidelines of the Reich Main Security Office, the physical extermination of the civilian population was to be carried out in an area distant from built-up areas. As a result, the burial sites of the victims of the Pomeranian Crime became death pits hastily dug in forest backwoods, manor parks, cemeteries, military training grounds, as well as former gravel pits, anti-artillery, shooting and drainage ditches and natural depressions of the land, usually located at a short distance from main roads and railway lines (Tomkiewicz 2017, p.4 ; Ceran, Mazanowska, Tomkiewicz 2018, p.18-19; Kobińska et al. 2024, p.473-477).

As the analysis of the surface geological formations in the studied landscapes showed, in all these cases, areas with permeable gravelly, sandy or sandy loam subsoil were chosen as execution and burial sites for the victims. The functional area of 60 of the 85 landscapes surveyed covers only one forest subdivision with an area ranging from approx. 0.1 ha to approx. 21 ha, with individual graves or memorials and their immediate surroundings generally covering around 0.1 ha. In the case of the 25 forests, the memorial space covers several or more forest divisions with a total area ranging from approx. 0.5 ha to approx. 50 ha. The most extensive of the forest memorial landscapes are at the same time sites of the largest executions - the Szpęgawski Forest, the Piaśnickie Forest, the Skrwileński Forest in Rak, the forest in Mniszek near Świecie, the Karolewski Forest, the forest on Lake Borówno near the village of Augustowo, the Gdański Forest near Bydgoszcz and the Barbarka Forest near Toruń.

Fig. 3. Plaque commemorating 7 inhabitants of Skarszewy borough murdered in the forest near Czarnocin, photo by Jacek Barszcz. Source: Kociewie24

Ryc. 3. Tablica upamiętniająca 7 mieszkańców gminy Skarszewy zamordowanych w lesie k. Czarnocina, zdj. Jacek Barszcz. Źródło: Kociewie24

Of the 85 areas surveyed, 3 sites are devoid of forest stands (park in Dębowo, cemetery in Tryszczyn and surroundings of the forester's lodge in Podlesie). Habitat types in the remaining forest complexes include both deciduous forests (37 sites), coniferous forests (39 sites), ash alder (1 site) and a mosaic of the above habitats (5 sites). Among the stands under study, old-growth forest stands stand out (25% of the areas), while younger stands with clumps of old-growth constitute 10% of the areas. Young stands and young forests account for 15% and 6.25% of the total areas respectively, mature forests for 28.75% and mature forests for 15%.

Fig. 4. Sites of Pomeranian Crime of 1939 in the forests of Pomerania and Kuyavia administered by the Regional Directorates of State Forests in Gdańsk and Toruń. Source: author

Ryc. 4. Miejsca Zbrodni Pomorskiej 1939 roku w lasach Pomorza i Kujaw w zarządzie Regionalnych Dyrekcji Lasów Państwowych w Gdańsku i Toruniu. Źródło: autorka

The analysis of the forest management carried out allows us to conclude that 3 areas have the function of an abandoned cemetery, 5 areas combine this function with the function of a protective forest, 44 areas are protective or special forests, while 33 are production areas forests. In terms of land management, the survey showed that the largest group of forest memorial landscapes (58 areas) are forest fragments with a single monument or grave located in a wooded area (Fig.3). The next most numerous group are monuments or graves located in a forestless clearing surrounded by a dense stand of trees (12 areas), 3 of which function as abandoned cemeteries. Less numerous are groups of graves or monuments located in a forested area (7 areas) and groups of graves or monuments located in a deforested area surrounded by a stand of trees - 5 areas (Fig.1.,5.,6). The least numerous group consists of 3 areas without any form of commemoration.

The forms of monuments in the areas in question are varied. These include crosses, gravestones, obelisks, sculptures, erratic boulders, plaques and commemorative panels, and even a millstone with a plaque placed on it. These forms are made of multiple materials, mainly concrete, natural stone, terrazzo and steel. For 62 areas, the form of commemoration remains simple - a single gravestone, cross, obelisk or plaque with an inscription commemorating the crime and the victims (Fig.3). However, some areas (20) have more elaborate groups of different forms of commemoration, such as a grave with an accompanying altar or monument, groups of graves and monuments, and a variety of sculptural forms (Fig.1.,5.,6). Only 5 areas are distinguished by the high or unique artistic value of the commemorations; these are the Piaśnickie Forest, the Gniewkowskie Forest, the Księżę Góry Forest near Grudziądz, the Rusinowski Forest near Rypin and the Barbarka Forest near Toruń. However, the most numerous group (77 areas) are simple forms, devoid of artistic expression, created by local craftsmen from durable but unsophisticated materials such as local stone, concrete, terrazzo, steel. These monuments are generally characterised by low artistic value. The aesthetic quality of the infrastructure is generally low, with an average value of 1.4. A high value in this regard characterises only 7 areas.

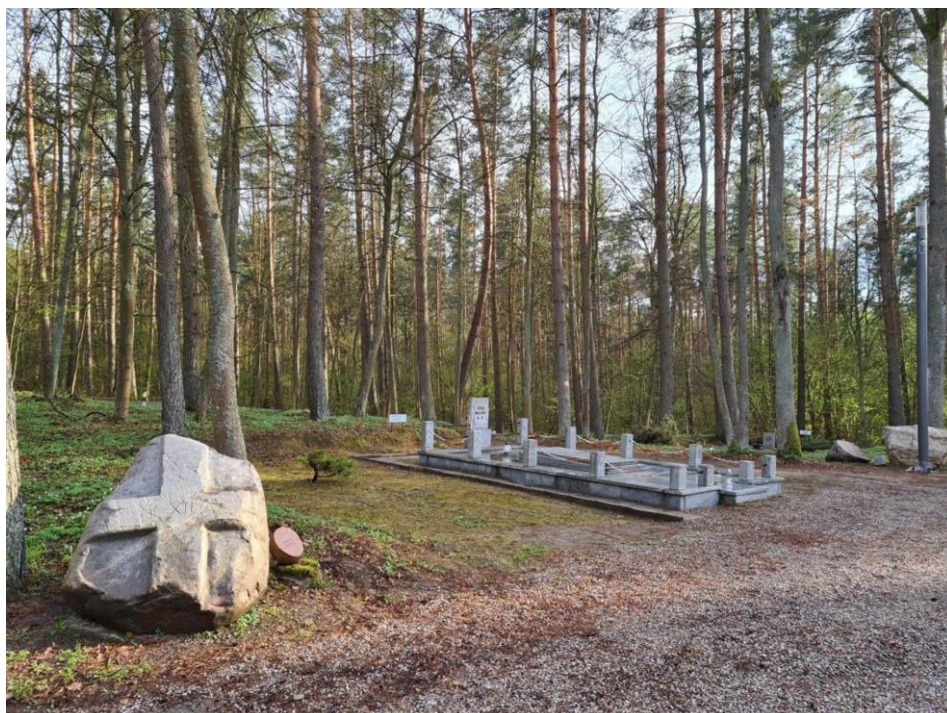

Fig. 5. Mass Grave no 14 in the Szpegawski Forest, Starogard Forest District, photo by Jacek Barszcz. Source: Kociewie24

Ryc. 5. Grób masowy nr 14 w Lesie Szpegawskim, Nadleśnictwo Starogard, zdj. Jacek Barszcz. Źródło: Kociewie24

The assessment of the aesthetic quality of the forest itself in the surveyed landscapes demonstrated its high level, with an average aesthetic value of 2.03. Of the 85 areas, 29 stand out for their

outstanding or unique aesthetic quality of the forest. A high value was assigned to 32 areas and a low value to 20 areas. For 3 areas, the aesthetic value is zero, due to the absence of forest.

The analysis of the level of protection of the material values of monuments showed that 36 sites of the Pomeranian Crime of 1939 located in the area administered by the State Forests were included in the provincial register of monuments and/or in the register of war graves and cemeteries, 40 of these areas are protected only by distinction in the Forest Management Plan (FMP) of a given forest district, while 9 areas are not protected in any of the mentioned ways. An assessment of the level of memory protection showed a complete lack of memory preservation for only 1 area. In the case of 18 areas, activities for the protection of remembrance are undertaken only by the relevant forest district, in 31 cases such activities are carried out by the forest district in cooperation with the local government, in another 31 - apart from the forest district and the local government, the activities of schools and/or local Roman Catholic parishes were also noted. The unique level of protection of remembrance concerns only 4 areas - commemorative activities are carried out by all types of institutions mentioned, and additionally by NGOs and museums.

4. FOREST MANAGEMENT AND AESTHETIC VALUES

The analysis showed that the highest average aesthetic value is assigned to monuments located in a clearing surrounded by a stand of trees and also to areas with the function of disused cemeteries, the medium value - to a set of monuments located in a deforested area, surrounded by a stand of trees, or a set of monuments located in a forested area. The lowest value applies to wooded sites without any form of commemoration.

The analysis of forest management in the study area showed that the average aesthetic value of the forest is the lowest in stands where the logging method is used, while it is the highest in protective stands and stands of special functions, as well as in production forests where shelterwood methods are used. The highest average forest aesthetic value was observed for forests with protective (2.48) or special functions (2.51), as well as for forest areas combining these functions (3.04). The lowest average forest aesthetic value is assigned to production forests, with areas where clear-cutting is used obtaining lower aesthetic values (1.51) than areas where the shelterwood method is used (2.12). Forest aesthetic values in deciduous and coniferous forests are comparable. The study also showed that in the stands with the highest aesthetic value, the age of the dominant species averages 92 years - 11 years more than the average age of the dominant species in the areas in question.

Fig. 6. Mass Grave no 2 in the Piaśnickie Forest, Wejherowo Forest District, photo by Marek Jasiński. Source: Museum of Piaśnica in Wejherowo

Ryc. 6. Grób masywny nr 2 w Lasach Piaśnickich, Nadleśnictwo Wejherowo, zdj. Marek Jasiński. Źródło: Muzeum Piaśnickie w Wejherowie

A detailed study of the landscape structure of the Piaśnickie Forests (Fig.1.,6), whose heritage values, including aesthetic value, were rated highest, allowed some conclusions to be drawn as to what a near-ideal forest memorial landscape looks like. The authentic stand of high historical value of forest is also characterised by a high species diversity, richer than in the productive stand due to the protection of this ecosystem. The monuments located here, characterised by their outstanding artistic value, contrast with the peaceful rhythm of the trees. The composition of the landscape is made up of interiors connected by vistas and, from the observer's point of view, provides variation and richness of impressions. Although the forest is here a setting for the human-made forms, it is also close to the observer. The monuments are enveloped by nature, but they are not overwhelmed by its essence. The landscape shows clear traces of the care through which the concern for remembrance is expressed. An analysis of the level of protection of material heritage as well as memory protection indicates that the preservation of their high value in this area is the result of the efforts of the local community and the staff of the local Forest District rather than the effectiveness of formal protection.

5. CONCLUSION

The results of the study show that the preservation of cultural heritage values in forest landscapes is possible regardless of the general forest management methods adopted in a given forest spatial unit. However, the attainment of high aesthetic values of this heritage requires the use of non-standard management methods, which allow appropriate shaping of the forest landscape. Interpretation of the results of the research carried out allows us to conclude that the primary objective of heritage management in State Forests is to preserve the historical substance of the monument and the elements of the environment relevant to scientific study. It also appears that maintaining the high aesthetic value of forest memorial landscapes is not essential for their protection, while at the same time preserving historical, scientific and technical values. However, the conservation of the historic substance of the monument itself in order to preserve the memory proves to be insufficient, and the maintenance of high aesthetic values of cultural heritage sites is one of the ways to protect their intangible values, including memory.

Further in-depth research into the relationship between the intangible value of forest memorial landscapes and their aesthetic value may become helpful for decision-making and management of memorial landscapes in forest areas.

6. ACKNOWLEDGMENTS

The research was financed by the Ministry of Culture and National Heritage of Poland as part of a scholarship programme 'Stypendia Twórcze i Upowszechnianie Kultury' in 2024. The author would like to express her sincere thanks to Professor Andrzej Grzywacz for inspiring her to take up the topic of research and for his invaluable guidance.

DZIEDZICTWO KULTUROWE I WARTOŚĆ ESTETYCZNA LASU W LEŚNYCH KRAJOBRAZACH PAMIĘCI ZBRODNI POMORSKIEJ 1939 ROKU

1. WPROWADZENIE

Lasy Pomorza i Kujaw obejmują nie tylko obszary bezcenne ze względu na swoją wartość przyrodniczą, ale również liczne obiekty i krajobrazy o wybitnej wartości kulturowej. Wśród nich wyróż-

niąją się miejsca i krajobrazy związane z II wojną światową - fortyfikacje, obszary działalności tajnych organizacji wojskowych, krajobrazy przemysłu zbrojeniowego III Rzeszy, a także miejsca zbrodni wojennych i mogiły ofiar.

Zbrodnia Pomorska 1939 roku była pierwszą zbrodnią ludobójstwa popełnioną przez Niemców w trakcie II wojny światowej. Stanowiła również pierwszy rozdział eksterminacji ludności dawnego województwa pomorskiego – regionu Polski, który miał stać się „czystą rasowo” częścią Prus Zachodnich, w związku z czym już od pierwszych dni wojny został poddany bezwzględnej germanizacji. Według szacunków historyków z Instytutu Pamięi Narodowej, od pierwszych dni wojny do końca 1939 roku Niemcy zamordowali co najmniej 35 000 cywilnych mieszkańców Pomorza. Rzeczywista liczba ofiar jest jednak niemożliwa do ustalenia. Sprawcami zbrodni byli głównie członkowie *Einsatzgruppen* wchodzących w skład *Schutzstaffel (SS)* oraz mieszkający na Pomorzu etniczni Niemcy zrzeszeni w *Volksdeutscher Selbstschutz Westpreussen*. W ramach „Intelligentzaktion” przeprowadzono egzekucje na osobach uznanych za „warstwę przywódczą” polskiego społeczeństwa (niem. *die polnische Führungsschicht*). Odrębną grupą poddaną eksterminacji były osoby niepełnosprawne i chore psychicznie. Ofiarami zbrodni na Pomorzu oprócz ludności polskiej stali się również Żydzi, Romowie, Niemcy. Dotychczas zidentyfikowano około 400 miejsc Zbrodni Pomorskiej 1939 roku (Wardzyńska 2009, s.7; Mazanowska, Ceran, Przegięta 2021, s.15-115; Kobiółka et al. 2024, s. 473-477). Ponad 20% z nich znajduje się obecnie na terenie 85 kompleksów leśnych zarządzanych przez Państwowe Gospodarstwo Leśne „Lasy Państwowe”, w granicach 29 nadleśnictw podległych Regionalnym Dyrekcjom Lasów Państwowych w Gdańsku i w Toruniu. Pozostałe miejsca Zbrodni Pomorskiej 1939 roku to między innymi: dawne niemieckie areszty i obozy, pola i łąki, rowy i wąwozy, parki miejskie, cmentarze żydowskie i rzymskokatolickie oraz żwirownie (Ceran, Mazanowska, Tomkiewicz 2018, s. 18-19).

Pierwsze działania dotyczące upamiętnienia miejsc pochówku ofiar niemieckiego ludobójstwa z 1939 roku miejscowa ludność i rodziny ofiar podejmowały jeszcze w czasie wojny. Działania te polegały między innymi na wycinaniu w korze drzew rosnących w pobliżu zamaskowanych mogił znaku krzyża lub na ułożeniu kamieni. Ekshumacje i oficjalne pochówki możliwe były dopiero po opuszczeniu Pomorza przez Niemców w 1945 roku. Rozpoczęły się wówczas przygotowania do trwałego oznaczenia mogił znajdujących się w pomorskich lasach i budowy miejsc pamięci (Kubicki 2023, s. 145). Pierwsze pomniki i cmentarze wzniesiono jeszcze w latach 40. XX wieku (Ryc.2). Współcześnie, ponad 80 lat od zbrodni, w wielu lasach dawne formy upamiętnienia są poddawane renowacji. Wznoszone są również nowe pomniki, jak np. w Lesie Szpęgawskim (2019) i w Lasach Piaśnickich (2023).

Obiekty dziedzictwa kulturowego i krajobrazy kulturowe znajdujące się na obszarach leśnych administrowanych przez Lasy Państwowe są tylko częścią zasobów zarządzanych przez tę organizację. Zarządzanie dziedzictwem kultury w lasach odbywa się w ramach wielofunkcyjnej gospodarki leśnej, która realizuje cele gospodarcze, ekologiczne i społeczne, w tym kulturowe. Plany urządzenia lasu, dokumenty będące podstawą planowania działań gospodarczych i ochronnych w nadleśnictwach, zawierają wytyczne do ochrony zabytków, a także towarzyszącej im roślinności. Kilka spośród ponad 40 planów urządzenia lasu obowiązujących na obszarze badań wskazuje na konieczność ochrony drzew sędziwych towarzyszących miejscom pamięci. Są to jedyne szczegółowe wytyczne, które dotyczą estetycznego aspektu hodowli lasu w badanych krajobrazach.

Czy wartość estetyczna jest istotna na obszarach leśnych o znaczeniu kulturowym? Obowiązujące w Polsce zasady hodowli lasu wspierają zwiększenie różnorodności gatunkowej i strukturalnej drzewostanów. Różnorodność ta przyczynia się do zwiększenia odporności ekosystemów leśnych i ich bogactwa przyrodniczego oraz jest zgodna z preferencjami społeczeństwa dotyczącymi estetycznej wartości lasu. Określenie tych preferencji i sformułowanie zasad zarządzania krajobrazem leśnym w oparciu o nie właśnie wynika głównie z rekreacyjnej funkcji lasu. Czy służą one zachowaniu dziedzictwa kultury w lasach o unikalnej wartości historycznej? Estetyczna wartość lasu w krajobrazach kulturowych, a także skutki jej włączenia w proces zarządzania krajobrazem leśnym w Polsce nie były dotąd przedmiotem naukowych dociekań.

2. MATERIAŁY I METODY

Obszar badań obejmował lasy Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw administrowane przez Regionalne Dyrekcje Lasów Państwowych w Gdańsku i Toruniu. Pierwszy etap prac polegał na określeniu dokładnej lokalizacji miejsc Zbrodni Pomorskiej 1939 roku w lasach tego regionu. Podstawą stały się zasoby Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz Biura Urządzania Lasu i Geodezji Leśnej, a także: materiały udostępnione przez Generalną Dyrekcję Lasów Państwowych w Warszawie, Programy Ochrony Przyrody będące częścią Planów Urządzania Lasu (PUL) wszystkich nadleśnictw regionu oraz ewidencje grobów i cmentarzy wojennych województwa kujawsko-pomorskiego i województwa pomorskiego udostępnione przez urzędy wojewódzkie. Uzyskane dane uzupełniono o informacje dostępne w wydawnictwach Instytutu Pamięi Narodowej. Kolejny etap prac zakładał szczegółową analizę sposobu zagospodarowania lasu oraz poziomu ochrony wartości zabytkowych. Ostatni etap obejmował przeprowadzenie oceny wartości dziedzictwa kultury (wartości zabytkowej) każdego z obszarów. Za Tadeuszem M. Witwickim przyjęto, że ocena ta jest sumą wartości historycznej, naukowej, niematerialnej, estetycznej oraz wartości technicznej. Ocena każdej z tych wartości została wyrażona w pięciostopniowej skali 0-4, przy czym 0 oznacza brak wartości, a 4 oznacza wartość wybitną lub unikalną (Tab.1). Zastosowana metoda została oparta na formularzu oceny wartości zabytków architektury (Witwicki 2007, s. 96-97), który dostosowano do specyfiki oceny leśnych krajobrazów pamięci na podstawie prac z zakresu ochrony i konserwacji zabytków (Szymgin 2018, s. 173-174), ochrony krajobrazu kulturowego i architektury krajobrazu (Bogdanowski 1976) oraz leśnictwa (Gwiazdowicz, Wiśniewski 2014, s. 318-321).

Przyjęto, iż najwyższą wartość estetyczną charakteryzują się obiekty o wybitnych walorach artystycznych, które odzwierciedlają swoją epokę, a także fragmenty krajobrazu rozplanowane w sposób funkcjonalny, z przemyślaną kompozycją wewnątrz krajobrazowych oraz miejsca o wybitnym oddziaływaniu estetycznym (Witwicki, 2007, s.87). W odniesieniu do oceny estetycznej samych drzewostanów przyjęto, iż szczególnie wysoka wartość estetyczna cechuje zbiorowiska leśne o zróżnicowanej strukturze gatunkowej i wyższej bioróżnorodności oraz takie, w których stosuje się jak najmniejszą powierzchnię zabiegów gospodarczych (Gwiazdowicz, Wiśniewski, 2014, s.320-321, Dudek, 2017, s.245), wykorzystywanych w sposób szczególnie przemyślany i nieschematyczny.

Rola przyrody w krajobrazach pamięci zdaniem wielu badaczy jest złożona, ponieważ z jednej strony elementy przyrodnicze łagodzą dramatyzm form stworzonych przez człowieka, z drugiej zaś pomagają wzmacniać efekt wzniosłości (Taborska, 2019, s.37,43,55,235,243). W związku z tym przeprowadzona ocena nie uwzględnia wartości emocji estetycznych jako wartości niezwykle subiektywnych i zmiennych. W przeprowadzonej ocenie nie uwzględniono również historycznych cech estetycznych lasu, które uznano za wartości samoistne - las historyczny ma wartość sam w sobie. Historyczne cechy lasu mają wartość autentyczności, która przeważa nad wartościami estetycznymi.

Tabela 1. Kryteria oceny wartości zabytkowej miejsc Zbrodni Pomorskiej 1939 roku w lasach Pomorza i Kujaw w zarządzie Regionalnych Dyrekcji Lasów Państwowych w Gdańsku i Toruniu (opracowanie własne na podst. Witwicki 2007)

Przedmiot oceny	Ocena	Opis
Wartość historyczna	Świadek historii (0), Świadectwo historii (1), Ważny dokument historii (2), Wybitny dokument historii (3), Pomnik historii (4)	Ocena jest wypadkową oceny następujących wartości: integralność, autentyczność, wartość dokumentu historii
Wartość naukowa	Brak (0), Niska (1), Wysoka (2), Wybitna (3), Unikatowa (4)	Ocena jest wypadkową oceny następujących wartości: wartość świadka/dokumentu, ważność przedmiotu badań, wartość dydaktyczna
Wartość niematerialna	Brak (0), Niska (1), Wysoka (2), Wybitna (3), Unikatowa (4)	Ocena jest wypadkową oceny następujących wartości: wartość jako symbolu, wartość dokumentu o wydarzeniach istotnych dla tożsamości regionu, wartość tradycji miejsca
Wartość estetyczna	Brak (0), Niska (1), Wysoka (2), Wybitna (3), Unikatowa (4)	Ocena jest wypadkową oceny następujących wartości: wartość artystyczna form upamiętnienia, wartość estetyczna drzewostanu, wartość kompozycji krajobrazu,- wartość estetyczna infrastruktury
Wartość techniczna	Brak (0), Niska (1), Wysoka (2),	Ocena jest wypadkową oceny następujących warto-

Przedmiot oceny	Ocena	Opis
	Wybitna (3), Unikatowa (4)	ści: wartość techniczna form upamiętnienia, wartość zdrowotna drzewostanu, wartość techniczna infrastruktury

Ostatnim etapem badań była analiza i interpretacja wyników.

3. KRAJOBRAZY ZBRODNI POMORSKIEJ 1939 ROKU W LASACH PAŃSTWOWYCH

Badania przeprowadzone w latach 2023-2024 wykazały, że około 20% spośród ponad 400 miejsc związanych ze Zbrodnią Pomorską 1939 roku znajduje się na terenie 85 kompleksów leśnych zarządzanych obecnie przez Lasy Państwowe (Ryc.4). Wspólną cechą tych leśnych krajobrazów jest ich lokalizacja, która nie była przypadkowa – zgodnie z wytycznymi Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy fizyczna eksterminacja ludności cywilnej miała zostać przeprowadzona w terenie oddalonym od zabudowań. W efekcie miejscami pochówku ofiar Zbrodni Pomorskiej stały się doły śmierci wykopane naprędce w leśnych ostępach, parkach dworskich, na cmentarzach, poligonach wojskowych, a także dawne żwirownie, rowy przeciwartyleryjskie, strzeleckie i melioracyjne oraz naturalne obniżenia terenu, z reguły zlokalizowane w niewielkiej odległości od głównych dróg i linii kolejowych (Tomkiewicz 2017, s.4; Ceran, Mazanowska, Tomkiewicz 2018, s.18-19; Kobiółka et al. 2024, s.473-477). Jak wykazała przeprowadzona analiza powierzchniowych utworów geologicznych w badanych krajobrazach, we wszystkich przypadkach na miejsca egzekucji i pochówku ofiar wybrano obszary o przepuszczalnym podłożu żwirowym, piaszczystym lub piaszczysto-gliniastym. Obszar funkcjonalny 60 spośród 85 zbadanych krajobrazów obejmuje tylko jedno wydzielenie leśne o powierzchni wynoszącej od ok. 0,1 ha do ok. 21 ha, przy czym pojedyncze mogiły lub pomniki wraz z bezpośrednim otoczeniem zajmują z reguły około 0,1 hektara. W przypadku 25 lasów przestrzeń pamięci obejmuje kilka lub kilkanaście wydzieleni leśnych o łącznej powierzchni wynoszącej od ok. 0,5 ha do ok. 50 hektarów. Najbardziej rozległe z leśnych krajobrazów pamięci to jednocześnie miejsca największych egzekucji - Las Szpęgawski, Lasy Piaśnickie, Las Skrwileński w Raku, las w Mniszku k. Świecia, Las Karolewski, las nad jeziorem Borówno k. wsi Augustowo, Las Gdański k. Bydgoszczy oraz Las Barbarka k. Torunia.

Spośród zbadanych 85 obszarów 3 miejsca pozbawione są drzewostanu leśnego (park w Dębowie, cmentarz w Trzyczynie oraz otoczenie leśniczówki w Podlesiu). Typy siedliskowe w pozostałych kompleksach leśnych obejmują zarówno lasy liściaste (37 obszarów), bory (39 obszarów), ols jesionowy (1 obszar), jak i mozaikę wymienionych siedlisk (5 obszarów). Wśród omawianych drzewostanów wyróżniają się starodrzewy (25% obszarów), zaś młodsze drzewostany z kępami starodrzewu stanowią 10% obszarów. Młodniki i lasy młode stanowią odpowiednio 15% i 6,25% wszystkich obszarów, lasy dojrzewające - 28,75%, zaś lasy dojrzałe - 15%.

Analiza prowadzonej gospodarki leśnej pozwala stwierdzić, iż 3 obszary posiadają funkcję nieczynnego cmentarza, 5 obszarów łączy tę funkcję z funkcją lasu ochronnego, 44 obszary stanowią lasy ochronne lub specjalne, natomiast na 33 obszarach występują lasy gospodarcze. Najlicniejszą grupę leśnych krajobrazów pamięci (58 obszarów) stanowią fragmenty lasu z pojedynczym pomnikiem lub grobem zlokalizowanym na terenie zadrzewionym (Ryc.3). Kolejną pod względem liczebności grupą są pomniki lub groby zlokalizowane na bezleśnej polanie otoczonej zwartym drzewostanem (12 obszarów), z których 3 funkcjonują jako nieczynne cmentarze. Mniej liczne są grupy mogił lub pomników zlokalizowanych na terenie porośniętym lasem (7 obszarów) oraz grupy mogił lub pomników zlokalizowanych na terenie wylesionym otoczonym drzewostanem - 5 obszarów (Ryc.1.,5.,6). Najmniej liczną grupę stanowią 3 obszary pozbawione jakiegokolwiek formy upamiętnienia.

Formy pomników na omawianych obszarach są zróżnicowane. Należą do nich krzyże, nagrobki, obeliski, rzeźby, głazy narzutowe, tablice i płyty pamiątkowe, a nawet kamień młyński z umieszczoną na nim tablicą. Formy te wykonane są z wielorakich materiałów, głównie z betonu, kamienia naturalnego, lastryko i stali. W przypadku 62 obszarów forma upamiętnienia pozostaje prosta - stanowi ją pojedynczy nagrobek, krzyż, obelisk lub tablica z inskrypcją upamiętniającą zbrodnię i

ofiary (Ryc.3). Na części obszarów (20) występują jednak bardziej rozbudowane grupy różnych form upamiętnienia, takie jak mogiła z towarzyszącym jej ołtarzem lub pomnikiem, grupy mogił i pomników oraz różnorodne formy rzeźbiarskie (Ryc.1.,5.,6). Tylko 5 obszarów wyróżnia się wysoką lub unikatową wartością artystyczną upamiętnień; są to Lasy Piaśnickie, Lasy Gniewkowskie, Las na Księżych Górach koło Grudziądza, Las Rusinowski koło Rypina i Las Barbarka koło Torunia. Najliczniejszą grupę (77 obszarów) stanowią jednak formy proste, pozbawione artystycznego wyrazu, tworzone przez lokalnych rzemieślników z trwałych, ale niewyszukanych materiałów, takich jak lokalny kamień, beton, lastryko, stal. Pomniki te charakteryzują się ogólnie niską wartością artystyczną. Jakość estetyczna infrastruktury jest ogólnie niska, ze średnią wartością równą 1,4. Wysoka wartość w tej dziedzinie charakteryzuje tylko 7 obszarów.

Ocena walorów estetycznych samego lasu w badanych krajobrazach wykazała ich wysoki poziom, ze średnią wartością estetyczną równą 2,03. Spośród 85 obszarów 29 wyróżnia się wybitną lub unikalną jakością estetyczną lasu. Wysoką wartość przypisano 32 obszarom, a niską 20 obszarom. W przypadku 3 obszarów wartość estetyczna wynosi zero, ze względu na brak lasu.

Analiza poziomu ochrony wartości materialnych zabytków wykazała, iż 36 miejsc Zbrodni Pomorskiej 1939 roku znajdujących się na obszarze administrowanym przez Lasy Państwowe zostało ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków lub/i w ewidencji grobów i cmentarzy wojennych, 40 z tych obszarów jest chroniona tylko poprzez wyróżnienie w Planie Urządzenia Lasu (PUL) danego nadleśnictwa, natomiast 9 obszarów nie jest chroniona w żaden wymieniony sposób. Ocena poziomu ochrony pamięci wykazała całkowity brak kulturowania pamięci jedynie w przypadku 1 obszaru. W przypadku 18 obszarów działania na rzecz ochrony pamięci podejmowane są tylko przez właściwe nadleśnictwo, w 31 przypadkach działania takie realizuje nadleśnictwo we współpracy z samorządem terytorialnym, w kolejnych 31 - poza nadleśnictwem i samorządem odnotowano również działalność szkół lub/i lokalnych parafii rzymskokatolickich. Unikatowy poziom ochrony pamięci dotyczy jedynie 4 obszarów – działania upamiętniające realizowane są przez wszystkie wymienione typy instytucji, a dodatkowo również przez organizacje pozarządowe i muzea.

4. ZAGOSPODAROWANIE LASU A WARTOŚCI ESTETYCZNE

Analiza wartości estetycznej badanych krajobrazów pamięci wykazała, że najwyższą średnią wartość estetyczną przypisuje się pomnikom zlokalizowanym na polanie otoczonej drzewostanem, a także terenom o funkcji nieczynnych cmentarzy, wysoką - zespołom pomników zlokalizowanych na terenie wylesionym, otoczonych drzewostanem lub zespołom pomników zlokalizowanych na terenie zalesionym. Najniższa wartość odnosi się do miejsc zalesionych, pozbawionych jakiegokolwiek formy upamiętnienia.

Analiza gospodarki leśnej na badanym terenie wykazała, że przeciętna wartość estetyczna lasu jest najniższa w drzewostanach, w których stosuje się metodę zrębową, natomiast najwyższa w drzewostanach ochronnych i specjalnych oraz w lasach produkcyjnych, w których stosowane są metody przerębowe. Najwyższą średnią wartość estetyczną lasu uzyskano dla lasów o funkcji ochronnej (2,48) lub specjalnej (2,51), a także dla obszarów leśnych łączących te funkcje (3,04). Najniższa średnia wartość estetyczna lasu przypisana jest do lasów o funkcji gospodarczej, przy czym obszary, na których stosuje się rębnię zupełną uzyskały niższe wartości estetyczne (1,51), niż obszary, na których stosuje się metodę przerębowo-zrębową (2,12). Walory estetyczne lasu w lasach i borach są porównywalne. Badanie wykazało również, że w drzewostanach o najwyższej wartości estetycznej wiek gatunków dominujących wynosi średnio 92 lata - o 11 lat więcej niż średni wiek gatunków dominujących na omawianych obszarach.

Szczegółowe badanie struktury krajobrazu Lasów Piaśnickich (Ryc.1.,6), których walory dziedzictwa kulturowego, w tym estetyczne, zostały ocenione najwyższej, pozwoliły na wyciągnięcie pewnych wniosków co do tego, jak wygląda niemal idealny leśny krajobraz pamięci. Autentyczny drzewostan o wysokich walorach historycznych charakteryzuje się także dużą różnorodnością gatunkową, bogatszą niż w drzewostanie produkcyjnym. Znajdujące się tu pomniki, odznaczające się wybitnymi walorami artystycznymi, kontrastują ze spokojnym rytmem drzew. Kompozycja krajobrazu składa się z wewnątrz połączonych widokowo, co z punktu widzenia obserwatora zapewnia zmienność i bo-

gactwo wrażeń. Choć las stanowi tu oprawę dla form stworzonych przez człowieka, jest jednocześnie blisko obserwatora. Pomniki są zanurzone w przyrodzie, ale nie są przytłoczone jej istotą. W krajobrazie widać wyraźne ślady opieki, poprzez którą wyrażana jest troska o pamięć. Analiza poziomu ochrony dziedzictwa materialnego, jak i ochrony pamięci wskazuje, że zachowanie ich wysokiej wartości na tym terenie jest raczej wynikiem starań lokalnej społeczności i pracowników miejscowego Nadleśnictwa niż skuteczności ustawowej ochrony.

5. WNIOSKI

Wyniki przeprowadzonych badań dowodzą, że zachowanie wartości dziedzictwa kultury w leśnych krajobrazach jest możliwe niezależnie od ogólnych metod gospodarki leśnej przyjętych w danej jednostce przestrzennej lasu. Jednakże uzyskanie wysokiej wartości estetycznych tego dziedzictwa wymaga stosowania niestandardowych metod gospodarczych, które pozwalają na odpowiednie kształtowanie leśnego krajobrazu. Interpretacja wyników przeprowadzonych badań pozwala stwierdzić, że podstawowym celem zarządzania dziedzictwem kultury w Lasach Państwowych jest zachowanie historycznej substancji zabytku oraz elementów środowiska istotnych dla nauki. Wydaje się również, że utrzymanie wysokiej wartości estetycznej leśnych krajobrazów pamięci nie jest niezbędne dla ich ochrony, przy równoczesnym zachowaniu wartości historycznych, naukowych i technicznych. Ochrona samej substancji zabytku dla ochrony pamięci okazuje się jednak niewystarczająca, a utrzymanie wysokiej wartości estetycznych obiektów dziedzictwa kultury jest jednym ze sposobów ochrony ich wartości niematerialnych, w tym pamięci.

Dalsze, pogłębione badania nad związkiem pomiędzy niematerialną wartością leśnych krajobrazów pamięci a ich wartością estetyczną mogą stać się pomocne w podejmowaniu decyzji i zarządzaniu krajobrazami pamięci na obszarach leśnych.

6. PODZIĘKOWANIA

Badania zostały sfinansowane przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu stypendialnego „Stypendia Twórcze i Upowszechnianie Kultury” w 2024 roku. Autorka składa serdeczne podziękowania Panu Profesorowi Andrzejowi Grzywaczowi za zainspirowanie jej do podjęcia tematu badań i nieocenione wsparcie merytoryczne.

BIBLIOGRAPHY

- Bank Danych o Lasach (2024) DOI: <https://www.bdl.lasy.gov.pl/portal/mapy> (Accessed: 03-05-2024).
- Bogdanowski, J. (1976) *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*. Wrocław: Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie. Komisja Urbanistyki i Architektury, Ossolineum.
- Ceran, T., Mazanowska, I., Tomkiewicz, M. (2018) *Zbrodnia pomorska 1939*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Chrzanowski, T. (2022) *Leśnicy polscy ofiarami Zbrodni Pomorskiej 1939 roku*. Toruń: Polskie Towarzystwo Leśne Oddział w Toruniu, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Toruniu.
- Dudek, T. (2017) 'Wpływ gospodarki leśnej na estetykę krajobrazu leśnego', *Acta Scientiarum Polonorum Silvarum Colendarum Ratio et Industria Lignaria*, 16 (4), pp. 243-251
- GUS (2023) *Rocznik statystyczny leśnictwa*. Available at: <https://stat.gov.pl/>, DOI, (Accessed: 03-05-2024).
- Gwiazdowicz, D.J., Wiśniewski, J. (2014) *Estetyka lasu*. Gołuchów: Ośrodek Kultury Leśnej w Gołuchowie
- Kobiałka, D., Ceran, T., Mazanowska, I., Wysocka, J., Czarnik, M., Nita, D., Kostyrko, M., Jankowski, T. (2024) 'An Archaeology of the Pomeranian Crime of 1939: The Case of Mass Crimes in the Szpęgawski Forest (Poland)', *International Journal of Historical Archaeology*, 28, pp. 469-499. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10761-023-00718-2> (Accessed: 03-05-2024).
- Kociewie24. <https://kociewie24.eu/> (Accessed: 03-05-2024).

- Kubicki, M., Pliszka, P. (2019) *Przewodnik. Szpęgawsk. Miejsce niemieckich zbrodni na Pomorzu w 1939 roku*. Wejherowo: Muzeum Stutthof w Sztutowie.
- Kubicki, M. (2022) *Okupacja niemiecka w powiecie starogardzkim 1939-1945. Maszynopis pracy doktorskiej*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański. Wydział Historyczny.
- Kubicki, M. (2023) *Las Zajęczek 1939-1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z lat II wojny światowej*. Gdańsk-Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Kujawsko-Pomorski Urząd Wojewódzki w Bydgoszczy (2024) 'Spis obiektów grobownictwa wojennego – Województwo kujawsko-pomorskie'. Data made available through the access to public information.
- Mazanowska, I. (2019) *Przewodnik. Mniszek. Miejsce niemieckich zbrodni na Pomorzu w 1939 roku*. Wejherowo: Muzeum Stutthof w Sztutowie.
- Mazanowska, I., Ceran, T., Przegiętka, M. (2021) *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939-1940*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Muzeum Piaśnickie w Wejherowie (2024) Archival and contemporary photographs made available on the basis of a contract with the author.
- NID (2024) DOI: <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> (Accessed: 03-05-2024)
- Pomorski Urząd Wojewódzki w Gdańsku (2024) 'Ewidencja grobów i cmentarzy wojennych - województwo pomorskie'. Data made available through the access to public information.
- Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe (2023) *Zasady hodowli lasu. Załącznik nr do Zarządzenia DGLP nr 108 z dnia 05 grudnia 2023 r.* DOI: https://www.lasy.gov.pl/pl/publikacje/copy_of_gospodarka-lesna/hodowla/zasady-hodowli-lasu-dokument-w-opracowaniu/@_@download/file/Zasady-hodowli-lasu.pdf (Accessed: 03-05-2024)
- RDLP w Gdańsku (2015-2022) Programy Ochrony Przyrody dla nadleśnictw.
- RDLP w Toruniu (2014-2024) Programy Ochrony Przyrody dla nadleśnictw.
- Szmygin, B. (2018) 'Miejsca pamięci – definiowanie pojęcia dla ochrony zabytków', *Ochrona dziedzictwa kulturowego*, 5, pp. 167-176.
- Taborska, H. (2019) *Sztuka w miejscach śmierci. Europejskie pomniki ofiar hitlerizmu*. Kraków – Budapeszt - Syrakuzy: Wydawnictwo Austeria.
- Tomkiewicz, M. (2017) *Przewodnik. Piaśnica. Miejsce niemieckich zbrodni na Pomorzu w 1939 roku*. Wejherowo: Muzeum Stutthof w Sztutowie.
- Tomkiewicz, M. (2024) *Zbrodnia Pomorska 1939 roku w powiecie kartuskim*. Kartuzy: Muzeum Kaszubskie im. Franciszka Tredera w Kartuzach.
- Wardzyńska, M. (2009) *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce Intelligenzaktion*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Witwicki, M.T. (2007) 'Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków', *Ochrona Zabytków*, 1 (248), pp. 77-98.

AUTHOR'S NOTE

Landscape architect, specialises in the subject of cultural heritage protection in areas of natural value and nature conservation issues in sites of cultural value.

O AUTORCE

Architekt krajobrazu, specjalizuje się w tematyce ochrony dziedzictwa kultury na obszarach cennych przyrodniczo oraz w zagadnieniach związanych z ochroną przyrody na obszarach cennych kulturowo.

Contact | Kontakt: zielonyfiltr@gmail.com